

Рік XIV.

Р. 1905 кн. II.

Т. LXIV.

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

виходять у Львові що два місяці під редакцією

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTHEILUNGEN

DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG

REDIGIERT VON

MICHAEL HRUŠEVŠKYJ.

XIV Jahrgang.

1905, II B.

B. LXIV.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

Вийшло 30 IV с. с. 1905.

Зміст LXIV тому.

---

1. Оборонна організація руських селян на галицько-угорським пограниччю в 1848—49 рр., написав Іван Кривецький (Кінець) . . . . . с. 27—58
2. Матеріали до історії суспільно-політичних і економічних відносин західньої України, подає Михайло Грушевський, серія перша (1361—1530), ч. 44—80 . . . . . с. 47—94
3. Козаччина на переломі XVI і XVII в. (1591—1603), написав Василь Доманицький, XIII—XV (Кінець). . . . . с. 137—171
4. Miscellanea: а) Останки аориста в нашій мові, нап. В. Гнатюк; б) Вірша про турецько російську війну 1787—91 р. под. Ів. Франко; в) Новий Шевченків автограф, под. С. Єфремов . . . . . с. 1—11
5. Наукова хроніка: Етнографія в часописях за р. 1903, подає Зенон Кузеля (Кінець буде) . . . . . с. 1—24
6. Бібліографія (рецензії й справоздання, зміст на с. 48) . . . . . с. 1—49

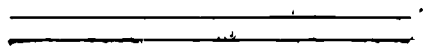
Inhalt des LXIV Bandes.

---

1. Ruthenischer Bauernlandsturm an der ungarischen Grenze in Galizien in den J. 1848—9, von Ivan Krevećkyj (Schluss) . . . . . S. 27—58
2. Aktensammlung zur Geschichte der sozial-politischen und ökonomischen Verhältnisse der West-Ukraine, von Michael Hruševskýj, Erste Serie (1361—1530), №. 44—80 (Fortsetzung folgt) . . . . . S. 47—94

3. Ukrainische Kosaken an der Grenzscheide des XVI und XVII Jahrh. (1591 - 1603), von Basilius Domanyčkyj, XIII—XV (Schluss) . . . . S. 137—171
4. Miscellanea, von V. Hnatjuk, Dr. Ivan Franko, S. Jefremov . . . . . S. 1—11
5. Wissenschaftliche Chronik: Ethnographie in den Zeitschriften für das J. 1903, von Zeno Kuzelja (Schluss folgt) . . . . . S. 1—15
6. Bibliographie (Inhalt siehe S. 48) . . . . . S 1—49

Inhalt voriger Bände (deutsch) siehe den ersten Band jedes Jahrganges.

Miscellanea.

Останки аориста в нашій мові.

Як відомо, в староруській літературній мові було далеко більше форм, ніж у нинішній нашій літературній мові; а що кожда літературна мова служить відбитком народньої мови певної епохи, то не може бути сумніву, що й у живій народній мові перед 1000 літами було тих форм більше, як нині. Що так воно дійсно, на се вказують нам останки ріжних форм, заховані переважно в поодиноких говорах, хоч по части вони вже вродили ся або стратили своє первісне значінє. До таких форм належать останки аориста.

Аорист був у староруській мові минулим часом незложеним і виглядав так:

	Sing.	Dual.	Plur.
1.	ведохъ	ведоховѣ (-ва)	ведохомъ (-мы, -мо, ме)
2.	веде	ведоста	ведосте
3.	веде	ведоста	ведоша.

Проф. Соболевский каже, що форми аориста приходять найчастійше в перекладних творах, у літописях і т. и., але за те вони доволі рідкі в грамотах; замість них приходять у грамотах і в „Руській Правді“ форми звичайно зложеного часу минулого¹⁾. Се й не дивниця, коли зважимо, що в грамотах переважає все жива народня мова, в якій тоді аорист переживав ся вже. Соболевский твердить, що аористні форми почали

---

¹⁾ А. Соболевский, Лекції по історії рус. языка. Ст. 208—209.

виходити з уживання „вскорѣ послѣ XIV вѣка“¹⁾. Та природна річ, що в письменній літературі вони не зникли відразу й цілковито. Вони перед тим почали змішувати ся з іншими формами. Так наприклад форма 3 ос. plur. аориста, **ша**, почала мішати ся з формою 3 ос. sing. imperf. **ше**: **придоша** и **подо-баше**, **послаше**, **видѣше** і т. д. Особливо часті сї форми у Скорини. Так само зам. закінчення 3 ос. plur. аориста подібуюмо закінчене тої самої особи imperf.: **приведоху**, **придоху**, **взяху**, **ходиху** і т. д. В деяких північних творах XIV—XVI ст. мішаєть ся 3 ос. sing. аориста з формами praesentis, через що форми аориста виходять із закінченнями **ть**: **вѣзложи на ня руцѣ** и **отѣидеть**; **Илья придетъ** и **створиша**; **не знаеше**, **дондеже родить сынъ** свои **первенѣць**; **онъ утвердить** лице своє і т. д.²⁾. Соболевский твердить, що форми аориста на **ху** і на **ть** „вѣроятно принадлежать книжному языку и сомнительно, чтобы онѣ когда-нибудь существовали въ живомъ говорѣ“³⁾. Нам здаєть ся одначе, що се тверджене правдиве тільки що до форми на **ху**, а що до **ть**, то не зовсім, як про се згадаємо низше.

Деякі твори XVI і XVII ст. виказують цілком неправильне уживанє форм аориста; форми 1 ос. уживають ся зам. форм. 2 ос., форми sing. зам. plur. і т. д. приміром: **жена же молиша**; **мы обрѣтохъ**; **мы слухи наши отвратиша**; **садъ весь изгорѣша** і т. д.⁴⁾. Сю прояву можна очевидно лиш тим пояснити, що форми аориста були в тім часі незрозумілі вже докладно навіть письменникам, бо інакше не могли би вони були допускати ся таких грубих помилок проти всяких граматичних правил, не піддержаних іще до того ніяким народнім говором.

Наведені форми вибрані вправді лише з праці А. Соболевского, який використовує переважно північні пам'ятки, але вони не були спеціально північною, лиш загально східно-славянською прикметою, тому ми й не подаємо інших прикладів, не бажаючи розширювати замітку.

Якіж бачимо ми останки аориста в теперішній нашій народній мові? Тому що дотеперішні дослідники наших говорів не зібрали їх до купи, постараємо ся зробити се.

¹⁾ Тамже, ст. 209. ²⁾ Тамже, ст. 210. Сю прояву мішання форм стверджує також Житецький: Очеркъ литературной истории малорус. нарѣчія въ XVII в., ст. 104. ³⁾ Соболевский, тамже, ст. 211. ⁴⁾ Тамже.

Найшвидше з усіх звернув увагу на форму аориста Ом. Огоновський. Ми читаємо в нього ось що: „Spuren des ehemaligen Aorists giebt es in Galizien, Bukowina und Oberungarn, wo noch heutzutage бых (asl. быхъ) in Verbindung mit particip. praet. act. II. zur Bezeichnung des Conditionalis oder Optativs gebraucht wird; z. B. h u z u l. абых так жила; кобых знав; як бых видів; дав бых ти, кобых міг; b u k o w. чикала бых рік, чикала бых шче два, кобы ја знала, що буде дбля дббра¹⁾“. За ним пішов Житецький, але значно ще розширив погляд у сїм напрямі. Він цитує як приклади останків аориста не лиш: „ой пішла **бых** до сетриці, сетриця ми мила“, але й: „ой дам жє вам, ледіники, по пів золотого, ой **абисте** ми імили фусточку шовкову“²⁾. Нагоду до такого розширення дала йому иньша форма гуцульська. Гуцули говорять: дивив **јех** си сми з горы на него; косив **јех** сми; був **јех**. Огоновський називає її лише архаїчною без близшого означеня³⁾. Житецький знов каже: „Это **јех** образовалось по аналогіи съ **бых** въ слѣдствіе смѣшенія формъ аориста съ формами наст. времени: такъ въ Пересопницкомъ евангеліи встрѣчаемъ: є'хмо вм. **есмо**: „видѣли є'хмо“. Въ той же формѣ аориста часто можна встрѣтити вспомаг. глаголѣ и въ книжній малорусской рѣчи XVII в.: мы суть присланы на тое, а быхмо унію приняли; то вабѣ на васъ, же бысте не програли за выгране. Рядомъ съ быхмо, а быхмо встрѣчаются формы: быхмы, а быхмы, при чемъ **хмы**, **хмо** нерѣдко стоять вмѣсто **смы**, **смо** или же рядомъ съ этими послѣдними окончаніями: што хмы увѣрили; повинныхмы; естехмы; естехмо; заховалисмы; слышалисмо“⁴⁾. Форму **јех** можна справді пояснити лише змішанем аориста з часом теперішнім, що й не дивно по поданих повисше цитатах із Соболевского. При тїм належить ствердити, що вона так само, як і **бих** представляє давній аорист, який одначе затратив своє первісне значінє, наслідком чого обох сих форм і **бих** і **јех** не можна уживати самостійно та ще до того й для означеня минулого часу. Иньша річ із дальшими особами форми **бих**, але про те пізнійше.

I. Верхратський приймає всі форми, наведені у Житецького за останки аориста (отже: абим, абис, аби, абисмо, абисте, аби),

¹⁾ Dr. E. Ogonowski, Studien auf dem Gebiete der ruth. Sprache, ст. 143. ²⁾ Житецький, Очеркъ лит. ист., ст. 69. ³⁾ Studien, ст. 145. ⁴⁾ Житецький, Очеркъ, ст. 69.

але розширяє їх іще більше, добачуючи сціпенілу форму аориста і в конюнкціях: бы, абы, обы, кебы, кобы, кедьбы, ожьбы, якбы, штобы, колибы, хоцбы¹⁾).

Що сі конюнкції зложені з форм аориста, то певна річ, та в памятках, що дійшли до нас, вони виступають уже до означеня conditionalis-а.

Бачимо се з отсих прикладів: аж быхъмъ что тако учинили; аж **бы** миръ твѣрдъ **былъ**, а бысте пустили жито; аже **бы** ты у своемъ слове стоялъ; а нашу братию проводилъ бы; мы быхомъ не поминалы того коня; аще **бы** въ Турѣ быша силы были; лихихъ **бы** есте люди не слушали; любили **бы** мя бысте; грѣха **бы** не быша имѣли; да быхомъ ходили; а **быхъ** позналъ²⁾; што есте просили насъ, а быхомъ васъ пустили торговать; а бы вамъ не закажали; ажъ бы то было не измешано; они жъ бы чрезъ скаргу **былъ** наведенъ³⁾).

Соболевский висловляєть ся так про сю справу: „Изрѣдка являють ся неправильныя формы, состоящія изъ разныхъ формъ причастія на **лъ** и изъ **бы** — формы 2-го і 3-го л. ед. ч., утратившей свое первоначальное значеніе формы 2-го и 3-го л. ед. ч. сдѣлавшейся частицею, которая стала указывать на условность. Такимъ образомъ старая форма сослагательнаго наклоненія стала превращаться въ форму прошедшаго сложнаго съ неизмѣняемою частицею **бы**“. „Послѣдняя часто является въ такомъ тѣсномъ соединеніи съ различными союзами, что ее можно считать составною частью союзовъ; таковы союзы штобы, дабы, абы. Употребленіе ихъ замѣчается уже въ памятникахъ XIV в.“⁴⁾).

Вернемо ще до форми **бих**. Огоновський говорить про неї далі так: „Zuweilen wird **бих** auch allein, d. i. ohne Verbindung mit dem partic. praet. a. II. был-а-о zur Bezeichnung des Conditionalis oder Optativs angewendet; z. B. bukow. jak бых зазулечка, в лысы бых ковала“⁵⁾). Він зазначає також, що ся форма **бих** „in Verbindung mit dem partic. praet. a. II. auch zur Bezeichnung jeder anderen Person sg. und pl. gebraucht werden kann“⁶⁾); на жаль наводить лише один приклад на 1 ос. pl.: jak бых се не лубили, бых се не сходили,

1) Пор. Верхратський, Про говор галицких Лемків, ст. 139; Знадоби для пізнаня уг. рус. говорів, I, ст. 82—83; II, ст. 94. 2) Соболевський, Лекції, ст. 212—213. 3) Житецький, Очеркъ, ст. 112. 4) Соболевський, Лекції, 212—213. 5) Ogonowski, Studien, ст. 143. 6) Тамже.

а на иньші ні. Д. Верхратський стверджує також уживане форми **бих** при 1 ос. pl., але прикладу не подає ніякого; натомість наводить приклад на 3 ос. sig.: Мариш терен прополола, **бых** ся в нѣжки не вколола¹⁾.

З українських письменників послуговувалися формою „бих“ Федькович та Стефаник, головню для 1 ос. sing. Приходить одначе ся форма і для 1 ос. plur.; пор.: Най би над нами і пес не гавкнув..., але най **бых** у купі були (Стефаник, Сина книжечка, ст. 25).

Зазначимо тут іще, що в гірських карпатських говорах істнує твердий звук **ы**; через се форми від **бых** набирають і формальної подібности до давного аориста. В говорах, де затратилося **ы**, а задержалося звичайне наше **и**, форми від **бих** наближаються до давнього conditionalis-а сього слова. Зіставимо тут разом церковно-славянські форми з нашими, взятими з живих говорів (dual. пропускаємо):

Аорист.	sig.	plur.	Conditionalis.	sig.	plur.
1.	{ быхъ	ыхомъ		бимъ	бимъ
	{ абых	абисмо		абим	абисмо
2.	{ бы	ысте		би	ысте
	{ абис	абысте		абис	абысте
3.	{ бы	ыша		би	ыж
	{ абы	абы		аби	аби

Завважимо при тім, що форми аориста і conditionalis-а уживалися вже в церковно-славянських пам'ятниках суміш, без ріжницї, що вказує на затрачуване аориста²⁾. Се помішане задержалося і в нас.

Від иньших дієслів подибуємо цікаву форму аориста: **повіх** (від повести), уживану для всіх трьох осіб sing.: я **повіх**, ти **повіх**, він **повіх**. Побіч того уживається одначе і форма: **повіў**, від якої уробляються також форми для жіночого і середнього роду: **повела**, **повело**³⁾. Д. Верхратський наводить одначе приклад тільки на третю особу: а потім **повіх** го ід капусты.

Побіч дієслова **повіх**, що затримало і форму і значіне аориста, маємо цілий ряд иньших дієслів, що показують значінем

¹⁾ Верхратський, Знадоби, I, 82. ²⁾ Пор. Leskien, Handbuch der altbulgarischen Sprache, 2 вид., ст. 117. ³⁾ Пор. Верхратський, Знадоби, I, ст. 83.

і формою (деколи мішаною) аорист, але тільки в 3 ос. sing. Їх завважав уже Огоновський, але висловляєть ся про них дуже обережно. Він каже: „Die 3. Pers. sing. praes. zumeist der Verba perfectiva wird in den Gebirgsidionen nicht selten in der Bedeutung des Praeteritum gebraucht. Indessen ist es möglich, dass hier Spuren eines Aorists vorliegen“¹⁾. До цього наводить він такі приклади: пильно сьів на конья и втьічє; идє — шувна дьівка и наберє воды; на другыј день выјде ужь кбраб розметаныј; једен купив валал, та піде го посмотріти. Таких форм особливо з угорсько-руських говорів можна навибирати дуже багато. Приміром: Сті с не сьбу, сьва ірйаўчит; рано іазда ўста не, того чловека нйт; рано піп закліче Івана; ко́ло бсмой годіни прійде другий піп і т. д.²⁾. Тут подибуємо також таку форму зі значінем аориста, як: стрітит ся іс тим паном на дрáзы³⁾ — де по анальоїї додане до аористичної форми закінчене теперішнього часу. Інші дослідники наших говорів, а спеціально д. Верхратський, що займав ся як раз гірськими говорами по обох боках Карпат, не звернули уваги на ці форми.

Є ще одна форма аориста в нашій мові, яка завдячує своє існуванє тій обставині, що ввійшла в римовану формулку і немов у скаменілій формі передавала ся одним оповідачем другому аж до наших часів. Дивним дивом на неї не звернув ніхто до тепер уваги, хоч вона вже з давна стала загальною доступною. Приходить вона в загальнорозповсюдненій казці про поневільного героя, який забивши нараз велике число мух, наслідком спеціально зложених обставин доконує великих діл і стає в кінці навіть царем⁴⁾. У казці з Полтавщини представлений сей епізод так: Циган ляг спати, але на нього насідало так багато мух, що він замахнувшись убив їх нараз 100. Не надумуючись довго казав собі на дощці описати сю подію і йде так у сьвіт. Напис звучить:

Іван Великовоїнний
За 'дним махом
Сто душ побивахом,
Сто душ побиває.⁵⁾

¹⁾ Ogonowski, Studien, ст. 200. ²⁾ Етногр. Збірник, т. IX, ст. 9—12. ³⁾ Тамже, ст. 23. ⁴⁾ Про сю казку є окрема студія проф. Ю. Полівки в його книзі: Pohadkoslovne studie. I. Udatný krejčí. Ст. 1—65. ⁵⁾ Рудченко, Нар. южнор. сказки, II, ч. 45, ст. 185 і д.

В казці з Київщини звучить сей напис так:

Чоловік болтанський,
 Богатыр бисурманський,
 За одним махом
 30 багатирів побивахом,
 А дрібної сили й щоту нема¹⁾.

В волинськiм варіанті сеї казки напис змінений вже і форма „побивахом“ пропущена:

Що за єдним махом
 Сім тисяч голов зрубаю.²⁾

В збірнику Чубинського приходить знов зовсім відмінна форма. Там:

Ян Фабіян
 Сто душ зараз забіян.³⁾

Цікаво, що форма „побивахом“ захована також у велико-та біло-руських варіантах сеї казки. У Афанасєва герой Фома пише собі також, що „однимъ махомъ сто побивахомъ⁴⁾“; у Добровольського „Хама, Широкая Барада, сильный магучій багатырь, аднимъ махымъ семь сотъ побивахомъ“⁵⁾; у Федеровського циган пише: „za jednym machem, dwieście zabiwachem“⁶⁾. Форма „побивахом“ належить до 1 ос. plur. аориста, але в написах бачимо, що вона прикладаєть ся то до 1 ос. sing. зам. „побивах“, то до 3 ос. sing. зам. „побива“, в обох разях неправильно. Та як ми бачили висше, таке мішане форм аориста було вже дуже давно, супроти чого не дивно, що й у казці уживана вона неправильно. В кождім разі вона стає ще одним більше свідомством, що в нашій живій мові був аорист колись у повній силі, та затратив ся на тій самій основі, як затратило ся багато форм старонімецької або старофранцузької мови у новонімецькій і новофранцузькій і т. д. Жалувати за затраченими формами нема одначе чого, як се роблять деякі фільольоги, говорячи, що через те бідніє мова, бо чим менше форм у мові, тим вона простійша і легша до виученя, що не раз може мати велике значіне, особливо при зносінах із иньшими народами.

¹⁾ Б. Гринченко, Етнограф. Матеріялы, I, ч. 167, ст. 188 і д.

²⁾ Materyały antrop. archeol. i etnogr. II, від. II, ч. 14, ст. 39 і д.

³⁾ Чубинський, Труды, II, ч. 96, ст. 635 і д. ⁴⁾ Афанасєвъ, Рус. нар. сказкі, 1897, II, ч. 235 б), ст. 387 і д. ⁵⁾ Добровольскій, Смол. этногр. сборникъ I, ч. 26, ст. 622 і д. ⁶⁾ Federowski, Lud białoruski, III, ч. 360, ст. 191.

Зібравши ще раз коротко всі останки аориста (виразні й невиразні), дістанемо взорець:

Sing. 1.	повіх, јех,	бых, бих,	абих,	абим
2.	повіх,	быс(ь), бис(ь),		абис(ь)
3.	{ повіх, бых,	бы,	би	аби
	{ піде, стрітит ся,			
Plur. 1.	побивахом,	бых, быс(ь)мо,-е,	бис(ь)мо,	абис(ь)мо
2.		быс(ь)те,	бис(ь)те,	абис(ь)те
3.		бы	би	аби

В. Гнатюк.

Вірша про турецько-росийську війну 1787—91.

В рукописній збірці польських та руських пісень і віршів кінця XVIII в. в моїм посіданю містить ся на стор. 385—386 вірша, зложена очевидно в Польщі ломаною росийсько-українською мовою, де сатирично описуєть ся перші початки турецько-росийської війни 1787 р., що закінчила ся замиренєм у Яссах. Інтересно, що автор вірші, для якого висші політичні комбінації, причини й значіне війни діло темне, головне вістре своєї сатири звертає на непорядки в армії, невідготованість та боязливість офіцерів та недотепність воєнного пляну — вічні і невідступні хороби росийської армії, направлявані зелізною дисципліною, терпилівістю та самовідреченєм простих вояків — як у XVIII, так і в XX. віці. Подаю тут сю віршу так, як вона написана в рукописі.

Zaczym, zaczym duszko idiesz,
Gołowkoiu swoiu wediesz? OO.

[Gołowkoiu itd.

Paydiem Turka woiowat,
Na plac jego wyzywaw.
Kak jużе-sz nam dajut znat:
Wtotezas do Turka stupat!
Kak porucznyk doznał sia,
Wtotezas w grubu schował sia.
Ne choway sia, osuder,
Stupay skoro pod Bender!
Granatyry tam poszły,
Puszki swoi podwezły:

A konnica jak poszła,
Z gaławoіu ne wyszła.
Prozoroski w porucz stał,
Rotu swoiu wyliczał:
Ah, try dni korniet szukał,
Nim sałdatow pozberał.
Turok puszki pokazal,
Wsioch sałdatow popuzał:
Wsiahdy tulub y barwa,
A gołowa propadła.
Kak Caryca doznała,
Wtotezas Turku pysala:
„Woh ty Han, ty pohan,